

OMMAVIY BAYRAM VA TOMOSHALARDA RAQS SAN'ATINING TUTGAN O'RNI**Usmonova Fotima****Xudayorov Oybek***Respublika musiqa va san'at kolleji*

Raqs – insonning mehnat jarayonida tashqi olamdan olgan emotsional taasurotlari bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan va inson gavdasining harakat va holatlari vositasi bilan yaxlit badiiy obraz yaratiladigan san’at turidir.

Insonlar bayramlarda uz quvonchlarini raqslari orqali namoyon etadilar. Kayfiyati yuq inson hech qachon raqsga tushmaydi. Kayfiyatning yuqori chuqqisi raqsga borib taqalishi barchamizga ma’lum. Shunday ekan, bayramlar va tomoshalarda raqs san’atining urni va roli benihoya kattadir.

Ommaviy bayram va tomoshalarda raqs harakatlari tomoshaning boshidan oxirigacha davom etib turishi mumkin.

Chiroyli, did bilan kiyinib olgan raqqosa qizlarning mayin, jozibali harakatlari, yigitlarning esa jushqin va shiddatli harakatlari sahnada tomoshaviylik effektini yanada kuchaytiradi, sahna bezagi, musiqa va raqs uyg‘unligiga erishiladi, natijada tomoshabin bundan estetik zavq oladi

Keng masshtabli maydonni badiiy jihatlar bilan tuldirish ancha murakkab jarayondir. Dekoratsiyalar, sharlar, afisha, kartinalar, shiorlar, gullar, chiroyli did, dizayn bilan qurilgan sahna, chiroqlar va boshqalar tomosha utadigan joyning asosiy badiiy bezagi uchun xizmat kiladigan vositalardir. Turli rang-barang liboslar kiyib olgan yigit qizlarning raqs harakatlari esa bu jihatlarini yanada tuldirib, boyitadi.

Uzbek raqsi – Sharqning madaniyat tarixi ming yillar bilan ulchanadigan Hindiston, Eron, Yaponiya singari mamlakatlarida ravnaq va shuhrat topib kelgan raqs san’atidan sira qolishmaydigan darajada yaxshi rivojlangan barkamol san’atdir.

Uzbek raqsining qadimiyligini O‘zbekiston territoriyasidagi qoyalardan topilgan tasvirlar va arxeologik topilmalar asosida aniq isbot qilib berish mumkin. Toshlarga chizilgan xilma-xil ibtidoiy suratlar orasida tosh va bronza davriga taalluqli niqob kiygan raqqos hamda bir guruh uyinchilarning tasvirini kurish mumkin. Samarqand, Shahrisabz, Buxoro, Toshkent raqqos va raqqosalarining shuhrati V asrdayoq butun Sharqqa yoyilganligi, uzbek raqs ustalarining Sharq xalqlari raqslaridan ta’sirlanish bilan bir qatorda ularga ham uz ta’sirini kursatganligi tug‘risida aniq dalillar mavjud. Uzbek raqs san’ati xalq raqsi va professional raqs sifatida asrlar davomida rivojlanib kelgan. Professional raqs dastlab marosimlar bilan bog‘liq bulgan. Taxminan IV asrdan boshlab marosimlardan chiqib, inson faoliyati va ruhiy olamini aks ettiruvchi san’at sifatida kuzga tashlandi. Arablar va mug‘ullar istilosi raqs san’ati rivojiga ham keskin zarba berdi. XIV asrning ikkinchi yarmidan professional raqs yana uz qaddini tiklay

boshlaydi. Xususan, Navoiy zamonida Xuroson va Movarounnahrda raqs taraqqiy topdi. Professional raqs bilan bir qatorda xalq uyinlari saqlanib, rivojlanib bordi.

Raqs uslub va maktablari bir-biriga ta'sir kursatib, ularning vakillari bir-birlari bilan ijodiy tortishib kelishgan, albatta. Xalq uyinchilari, xususan, Farg'ona raqqos va raqqosalari ijodiy faoliyatining mazmuni boyib, ahamiyati oshdi. Turkiston, Buxoro amirligi va Xiva xonligidagi bir qator shaharlarda nisbatan yirik raqs truppalari (ansambllari) tashkil buldi, qaysiki Urta Osiyodagina emas, undan tashqarida ham uzbek raqs san'atini munosib namoyish etdi. Jumladan, 1905 yilda shahrixonlik Asqar hoji Haydaraliyev rahbarligidagi raqs ansambli Zakavkaze mamlakatlarida uzoq gastrolga buldi. Ansambl programmasini uz davrining dongdor raqqosasi Hamdamxonning chiqishlari bezadi. U uzbek klassik raqslarining butun boyligi va nafosatini yuksak saviyada tarannum etish bilangina cheklanib qolmay, Uzbekistonga bir qator ozarbayjoncha, lezgincha, gruzincha uyinlar urganib qaytdi.

Umuman olganda, utmishdagi uzbek raqsi ikki katta nahrdan iborat bulib, asrlar davomida yashab kelgan: birinchi nahr – bu xalq orasida iste'molda bulib kelgan «uyin» deb ataluvchi raqslar, ikkinchi nahr-professionallar tomonidan ijro etilib kelingan va kupincha turkum xarakteriga ega bulgan «raqs»lardir.

Undan tashqari raqs san'atining sifat belgilarini tasniflashda uning taqlidiy raqslar (hayvon, qush, baliq va usimlik, inson xatti – harakatlaridan, ya'ni jonli tabiatdan badiiy nusxa kuchirish), tasviriy raqslar (ovchi, baliqchi, temirchi, hunarmand faoliyati jarayonlarini yoki biror urush janglarni aks ettiruvchi), lirik raqslar (inson tuyg'ulari, hissiyotlari, kechinmalarini bevosita yoki obrazli ifodalovchi), estetik raqslar (kuchli hissiyotlarni ifodalovchi), udum raqslar, marosim raqslari (suz san'ati, aktyorlik, tsirk, musiqiy va raqs san'atidan tuzilgan kup qismli tomoshalar syujetlarining tarkibiy qismi sifatida) va professional raqs turlarini ajratish, utkazilayotgan bayram va tomoshalarda e'tibor qaratish zarur bulgan jihatlardir.

Yuqorida qayd etganimizdek, raqs keng ommalashgan nafis harakatlar va ritmik tuzilishlar bilan badiiy obraz yaratishga asoslangan san'atning bir turi bulib, hozirgi kunda ommaviy bayram va tomoshalarni san'atning bu turisiz nafaqat tasavvur qilish balki, tashkil qilish ham mumkin emasligi barchamizga ma'lum. Chunki ba'zi imkoni yuq sharoitlarda utkazilayotgan tadbirlarda sahnada dekoratsiyalar yuqligi yoki sahnada kerakli jihozlarning, ranglarning, bir suz bilan aytganda, sahna bezagi amalga oshirilmagan paytlarda chiroyli, rang-barang liboslar bilan sahnaga chiqib kelgan yigit va qizlarning raqs harakatlari sahnadagi voqelikning tempo-ritmini kutarib yuborishi mumkin. Raqslarni musiqasiz tasavvur qilish qiyin. Shuning uchun raqs musiqasi haqida qisqacha ma'lumot berib utamiz.

Raqs musiqasi – aniq ritmga ega bulishi, har bir raqsning uziga xos xarakteri, ritm va sur'atiga munosib bulishi shart. Har bir raqs uchun turlicha musiqalar yaratiladi. Raqs musiqasining aksari cholg'u tarzda buladi. Xalq raqslari esa ashulalar va xorlar bilan ijro etiladi. Raqs musiqasi faqat cholg'u asboblarida chalinib yo ashula qilib aytish

yuli bilangina emas, buning ritmi doira va boshqa urma sozlarda chalinishi va qarsaklar bilan ham bajarilishi mumkin. Uzbek xalq kuylaridan «Mirzadavlat», «Dilxiroj», «Ufor», «Qashqarcha» va boshqalar chogʻu musiqasi, «Gul uyin», «Qari navo» va ayrim yallalar ashulali raqs namunalaridir. Doira va nogʻoralar ritmida ijro etiladigan raqslar Uzbekiston va Tojikistonda juda keng tarqalgan. «Zang», «Chor qars», «Duchava», «Gul uyin» va boshqalar doira jurligida ijro etiladigan raqs uyinlaridir. Raqs musiqasi baletda kuproq namoyon buladi.

Ommaviy bayram va tomoshalar rejissurasining uziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, tomoshalar turli bloklarga ajratiladi va bu bloklarda alohida-alohida sahnalashtirish ishlari amalga oshiriladi va bosh rejissyor tomonidan «yigʻiladi». Ishlash jarayonida turli sahna kurinishlari, musiqa va boshqa nomerlar uzgarishi mumkin. Rejissyor, baletmeyster va bastakorlar tomoshani yangi ijod mahsuli bilan boyitib boradilar. Ularda hozirjavoblik hissi juda kuchli bulmogʻi lozim. Bunday sharoitda, ayniqsa, baletmeyster zimmasiga kuchli masʼuliyat yuklatiladi. Umuman, raqslar tugʻrisida suz borganda «baletmeyster» va «xoreografiya» tushunchalari kuproq qullaniladi. Shuning uchun ham bu tushunchalarni aniqlab olishimiz maqsadga muvofiqdir.

Lugʻatlarda «baletmeyster» nemischa (balletmeister) suzidan olingan bulib, raqs, balet, operalardagi uyin sahnalarini quyuvchi balet rejissyori, deb kursatilgan bulsa, «xoreografiya» esa raqs yaratish sanʼati, yaʼni raqsli spektakl deb izohlangan.¹ XIX asr oxirlaridan boshlab raqs sanʼati xoreografiya deb atala boshlandi. Uning ikkinchi izohi, maʼlum shartli belgilar yordamida raqs harakatlarini yozish, deb kursatilgan. «Xoreografiya» atamasi frantsuz raqs uqituvchisi R.Fyoye (1700y.) tomonidan kiritilgan.

Hozirgi kunda bu ikkala tushuncha ham, raqs sahnalashtirish (raqs sahnalashtiruvchi), raqs quyish (raqs quyuvchi) maʼnosida ishlatilib kelinmoqda.

Uzbek raqsi XX asr davomida xalq orasida bayram va marosimlar bilan bogʻliq holda anʼanaviy shakllarda hamda zamonaviy sahna talablari asosida qayta ishlangan holda yashab keldi. Ular fanda «xalq raqsi» va «sahnaviy raqs» deb atalib kelmoqda. (Ommaviy bayramlar rejissurasi bulimida tahsil olayotgan talabalarga esa «Ommaviy bayramlarda raqs sanʼati» fani utilmoqda). Sahnaviy raqs – ansambl bulib, uyushgan havaskor va professional raqqos va raqqosalar tomonidan ijro etilib kelinadi. Usta Olim Komilov, Tamaraxonim, Mukarrama Turgʻunboyeva, Isoxor Oqilov, Qunduz Mirkarimova va boshqa raqs ustalari tarbiyalab yetishtirgan raqqos va raqqosalarning faoliyati tufayli xalq merosi bulmish raqs sanʼati rivojlanib, sayqallanib, professional tus olib bormoqda. Q.Muminov ham uzbek milliy raqs sanʼatiga hissa qushgan mohir sanʼatkorlardandir.

«Uzbekraqs» birlashmasi tarkibiga kirgan «Bahor», «Zarafshon», «Lazgi», «Tanovar», «Aykulash» (Qoraqalpogʻiston) nomli katta ansambllar, «Sumalak» (Andijon), «Lola» (Buxoro), «Guliraʼno» (Jizzax), «Momogul» (Qashqadaryo), «Navoiy

navolari», «Namangan gullari», «Samarqand bahori», «Guldasta» (Surxondaryo), «Shalola» (Toshkent viloyati), «Anor», «Kamalak» (Fargʻona), «Xorazm navolari» ansambllari hozirgi kunda respublikamizda utkazilayotgan barcha bayram va tomoshalar asosiy ijodiy kuchlaridan hisoblanib, bayramlarning kurkiga-kurk qushib kelmoqdalar.